

TILBURG

Jaargang 1, nr. 1
juli 1983

Tijdschrift voor geschiedenis,
monumenten en cultuur
Verschijnt vier maal per jaar

Uitgave

Stichting tot Behoud van
Tilburgs Cultuurgoed
K.v.K. S 096029

Redactie

Ronald Peeters
Rob van Putten
Ton Wagemakers

Stukken voor de redactie te zenden
aan redactie-secretariaat
Montfortanenlaan 96,
5042 CX Tilburg.

Abonnementen

Jaarabonnement f 32,50
(voor 1983: f 16,25).
Losse nummers f 8,75
Abonneren door overmaking
van f 16,25 op de rekening van
de Stichting tot Behoud van
Tilburgs Cultuurgoed,
Hoflaan 30, 5044 HS Tilburg
AMRO-bank rek.nr. 42.81.63.343,
gironummer bank 1091055
onder vermelding van
"abonnement 1983".

Omslagfoto:

Textielfabriek H. Eras en Zonen
1885.

Druk: H. Gianotten b.v. Tilburg

Ten geleide

Het eerste nummer van "Tilburg" dat thans voor u ligt, is een uitgave van de "Stichting tot Behoud van Tilburgse Cultuurgoed".

De "Stichting tot Behoud van Tilburgs Cultuurgoed" werd in het Monumentenjaar 1975 opgericht door de Tilburgse sociaal-historicus dr. F.J.M. van Puijenbroek. Directe aanleiding tot oprichting van de Stichting waren de sloop van de textielfabriek 'Pieter van Dooren' aan de Hilvarenbeekseweg en het oude hoofdkantoor op de hoek Willem II straat-Telegraafstraat.

Doelstelling van de Stichting, zoals omschreven in artikel 2 van de statuten, is: "De instandhouding van het voor Tilburg en zijn bevolking kenmerkende cultuurgoed in brede zin".

Ten tijde van de oprichting van de Stichting lag het accent daarbij op de monumentenzorg, en er is door de Stichting dan ook pionierswerk verricht op dit gebied. Immers, de gemeente Tilburg voerde toen nog geen monumentenbeleid. Eerst in 1976 is de Tilburgse Monumentencommissie opgericht, bij de oprichting waarvan onze Stichting ook nauw betrokken is geweest.

Het bestuur van de "Stichting tot Behoud van Tilburgs Cultuurgoed" hoopt met de uitgave van dit nieuwe tijdschrift tegemoet te komen aan de wensen van al diegenen, die de gemeente Tilburg en haar historie een warm hart toedragen.

De Redactie

Inhoud

Monumentenzorg, een luxe? drs. A. Plevoets	4
Tilburgse stadssleutels Paul van de Sande	7
"Gemeenzaamheid en toch begrepen onderdanigheid" Tilburgse textieltekens (I) Ton Wagemakers	12
De organisatie van de leerbewerkers in de negentiende eeuw: het gilde St. Crispinus en Crispinianus 1834-1912 Henk van Doremalen	14
Zeldzame boekjes over Tilburg uit de 18e eeuw Ronald Peeters	20
Tilburg en monument Kees van der Velden	22
Tilburg kort	23

De organisatie van de leerbewerker in de negentiende eeuw: het gilde St. Crispinus en Crispinianus 1834-1912

door Henk van Doremalen

In het laatste jaarboek van de gemeentelijke archiefdienst van Tilburg wees ik op het bestaan van de negentiende eeuwse zieken- en begrafenisbussen.¹⁾ Van de meeste van deze onderlinge steunfondsen van ambachtslieden en fabriekswerkers is slechts weinig bekend. Een uitzondering vormt het gilde St. Crispinus en Crispinianus, waarvan het archief gedeeltelijk bewaard is gebleven.²⁾ In dit artikel zal ik de oprichting, ontwikkeling en ondergang van dit gilde bespreken. Daarbij komen ook de ontwikkelingen in de leer- en schoenenindustrie ter sprake. Tenslotte zal getracht worden de plaats en functie van dit gilde te bepalen.

Oprichting en doel van het gilde

In de literatuur over de economische en sociale geschiedenis van Tilburg wordt 12 juni 1848 als oprichtingsdatum vermeld.³⁾ Doordat in dat jaar het reglement opnieuw geschreven is, is de indruk ontstaan, dat het gilde toen tot stand is gekomen. Uit de bewaard gebleven boekhouding blijkt dat het gilde in 1834 al bestond. Volgens de Tilburgse geschiedvorder Lambert de Wijs heeft de oprichting op 2 augustus 1834 plaatsgevonden. Ook is hij van mening dat er in de 18e eeuw een ouder gilde bestaan moet hebben dat omstreeks 1650 opgericht zou zijn.⁴⁾

Het oudst bekende 19e eeuwse reglement waarin sprake is van een '... Beurze of Gilde bestaande uit leerbereiders, schoenmakers en zadelmakers. . .' heeft als datum 25 juli 1835. Dit reglement dat de basis vormde van het gilde is ondertekend door in totaal 55 personen, waarvan er 9 een kruisje gezet hebben (zie afb. p. 15). Hoewel er in 1848 opnieuw een reglement geschreven is, zijn de artikelen uit

1835 in essentie tot 1912 gehandhaafd gebleven. In 39 artikelen werden de organisatiestructuur en de rechten en plichten van de leden vastgelegd.

Het bestuur van het gilde bestond uit een hoofdman, twee dekens, twee (oud)raden en een penningmeester. Hoofdman en raden bleven in functie zolang zij dit wenselijk achtten. Van de dekens, die met uitvoerende werkzaamheden belast waren, trad er elk jaar een af en werd door het bestuur een nieuwe benoemd.

Niet iedereen kon lid worden van het gilde. Ongezonde, gebrekkige, arbeidsongeschikte en te oude personen waren uitgesloten (het reglement van 1835 noemt daarbij geen leeftijdsgrens, dat van 1848 noemt 34 jaar of ouder). Vreemdelingen werden ook niet toegelaten, tenzij ze een bewijs van goed gedrag konden overleggen.

Wat de financiële verplichtingen betreft blijkt uit het reglement dat ieder lid één stuiver per week moest bijdragen. Bovendien konden men verplicht worden '... wekelijks zoodanig surplus te fournee-

ren als door de gezamenlijke Regenten naar omstandigheid der onvermijdelijke uitgaven zal worden noodig geoordeeld. . .'.⁵⁾

Het doel van het gilde was drielei:

1. een uitkering verstrekken bij ziekte
2. het verzorgen van een fatsoenlijke begrafenis voor de leden
3. het organiseren van (half)jaarlijkse feestelijke bijeenkomsten (de zgn. teerdagen)

Over het eerste werd in artikel 10 – dat later aanleiding zou worden tot discussie – bepaald:

”om uit deze Beurs te trekken, (na expiratie der twee eerste jaren van een ieder ingeschrevene) zal ieder lid (mits meer dan twee dagen buiten den zondag) ziek of onbekwaam om te werken (excerpt des zondags) vijf stuivers uit deze Beurs genieten, en wel op vertoon van een behoorlijk voldoende attest van een Medicine Doctor of chirurgijn zullen bij gebreken van zoodanig getuigschrift geene be-deeling mooge worden gedaan”.⁶⁾ Afgezien van de twee wachtdagen en verdere bepalingen tegen wat we in twintigste eeuwse terminologie oneigenlijk gebruik zouden noemen, was de uitkering van vijf stuivers per dag aanvankelijk van onbepaalde duur.⁷⁾

Wanneer een gildelid kwam te overlijden werd f 18,— uitgekeerd om hem een fatsoenlijke begrafenis te bezorgen. Bij het overlijden van

de vrouw van een gildelid werd f 9,— betaald. Alle gildeleden dienden bij de begrafenis aanwezig te zijn. Ze werden daadwerkelijk bij de begrafenis betrokken (als dragers, lijkbidder etc.).

Het reglement van 1848 week af van dat uit 1835 waar het bijeenkomsten (o.a. de teerdagen) en het verplicht lidmaatschap van leerlingen betrof. In 1848 is over dit laatste niets meer in het reglement terug te vinden.

Wel werden in dat jaar uitvoerige bepalingen opgenomen over de jaarlijkse kerkdienst ten behoeve van de overleden gildebroeders.⁸⁾

De teerdagen werden in 1848 vastgesteld "eerste op 10 mei of daarop volgende maandag, tweede maandag na de laatste betaaldag". Op deze dagen werd een feestavond gehouden waarvan de kosten gedeeltelijk uit de kas werden betaald. Uit de boekhouding blijkt, dat het niet de gewoonte was om op de teerdag de kas te verdelen, iets dat bij veel steunfondsen van ambachts- en werklieden juist wel gebeurde. Op de teerdagen werd gedanst en gedronken en blijkbaar was het ook de meest geschikte gelegenheid om onderlinge ruzies uit te vechten.⁹⁾

Behalve de teerdag was er nog de zgn. comparitie, een bijeenkomst waarbij de administratieve aangelegenheden werden afgehandeld.

Het kiezen van een hoofdman

De dagelijkse leiding van het gilde was in handen van een hoofdman. In de ongeveer 80 jaren dat de organisatie bestaan heeft zijn er vier hoofdmannen geweest¹⁰⁾:

1834 – 1841 J.F. de Bont
1841 – 1873 W.H. van Trier
1873 – 1893 G.C. Dudar
1893 – 1912 H.J. de Pont

Hoe de verkiezing van een hoofdman plaatsvond weten we uit enkele losse aantekeningen uit 1873. Toen Willem van Trier op 25 januari van dat jaar overleed telde het gilde 95 leden. Deze werden opgeroepen om maandag 10 februari om 4 uur in de middag te komen stemmen. Ieder lid ontving tegen inlevering van zijn lidmaatschapskaart 50 cent en een stembriefje. Door de

Mit welke artikelen. Syn. worden en door en de...
de leden bevestigd en finalyke vastgesteld op heel
te Tilburg den 25 July 1835 waarvan het Compromis
op het Stadhuis akkoord is rustende
J.F. de Bont Hoofdman J. B. van Tilburg
W. van Trier
A. van der Lande
M. Schepers
W. Furlings Dekker
Jacobus Heugens + Kaar met Schepers
A. van der Donk
W. van der Beek
C. van Riel
Cornelis Reijnen
J. van der
C. Schellekens
Het regeert de
W. van der
B. van der
J. van der
van niet hangen
J. van der
C. van der
A. van der
van niet hangen
B. van der
J. van der
van niet hangen
C. van der
van niet hangen
D. van der

Ondertekenaars van het reglement van 25 juli 1835 (coll. Gemeentelijke Archiefdienst Tilburg)

bestuursleden was een stemreglement samengesteld waaruit blijkt dat de stemming schriftelijk was. In principe kon iedereen voor de functie van hoofdman in aanmerking komen. De bestuursleden A. van Eulem, O.D. Becx en C. van Riel verzochten echter niet gekozen te worden. De 88 geldige stemmen werden op acht verschillende personen uitgebracht. Daarvan kreeg G. de Rooi 14 stemmen, P.A. Dirks 27 en G. Dudar 31. De op 25 december 1829 geboren Gerardus Cornelis Dudar, die het schoenmakersbedrijf uitoefende in de wijk Kerk was daarmee tot nieuwe hoofdman gekozen.¹¹⁾ In 1893 vond dezelfde procedure nogmaals plaats toen H.J. de Pont met 38 van de 63 uitgebrachte stemmen tot opvolger van Dudar werd gekozen.¹²⁾

De leer- en schoenenindustrie

De geschiedenis van het gilde is nauw verbonden met de ontwikkelingen in de leer- en schoenenindustrie. Al vanaf het begin van de negentiende eeuw was dit, na de textielindustrie, de belangrijkste nijverheidstak van Tilburg. De bedrijfjes waren beperkt van omvang. De personeelsbezetting bestond in het algemeen uit de baas met één of twee meewerkende knechts. Slechts bij uitzondering werd met drie of meer werklieden gewerkt zoals onderstaand overzicht uit het midden van de negentiende eeuw laat zien:¹³⁾

Zelfs de in 1853 opgerichte leerfabriek van J. Hartog had slechts één arbeider in dienst.

In de leer- en schoenenindustrie vonden in de tweede helft van de

J. van Arendonk, een fabriekje met drie knechts (uit: Jhr. G.A.A. Just de la Paisières, "Industrieel Nederland" I, Haarlem, 1921, 320)

werkten toen in die tak van industrie 884 arbeiders en arbeidsters in bedrijven met meer dan 10 personeelsleden.¹⁹⁾

Volgens de beroepstelling van 1909 tenslotte, waren 156 personen (152 mannen en 4 vrouwen) als hoofd van een onderneming en 945 personen (681 m. en 264 vr.) 'in dienstbetrekking' werkzaam in de leer- en schoenenindustrie.²⁰⁾

De ondergang van het gilde

In het gilde werden regelmatig zogeheten 'ampliaties op het reglement' besproken. Dit waren correcties op en aanpassingen van het reglement uit 1848. Zo werd in 1890 bepaald dat gezonde personen in de leeftijd van 34 tot 60 jaar lid konden worden, echter met de volgende restrictie:

"Deze leden. . . hebben geen regt op uitkeering tijdens hunne ziektes, nog op uitkeering bij hun overlijden, of deszelfs vrouwen".²¹⁾

Aan twee van de drie doelstellingen waarvoor het gilde was opge-

richt konden deze leden dus geen deel hebben. Feitelijk tekent zich daarmee de ondergang van het gilde af. Hoewel het toen nog omstreeks 100 leden geteld moet hebben, had men blijkbaar weinig aantrekkingskracht op jongeren.²²⁾ De vergrijzing van het ledenbestand leidde tot meer ziekte- en sterfteuitkeringen. Het kassaldo was vooral in de beginjaren (tot 1850) – toen het ledenbestand nog relatief jong was – snel opgelopen tot ongeveer f 800,— à f 900,—.

In 1884 was er ter gelegenheid van het gouden jubileum een flink feest gevierd in cafe Villa Nova (Heuvel), waarbij alle leden bovendien f 2,50 kregen uitgekeerd. Dit feest betekende een fikse aanslag op de kas.²³⁾

Vervolgens ontstond er het laatste decennium van de 19e eeuw onenigheid over de interpretatie van artikel 10 van het reglement, waarin bepaald werd dat 'onbekwaamheid tot werken' ook recht gaf op een uitkering. Volgens sommige leden kon hier uit opgemaakt worden

dat men bij ouderdom 'alle jaren 20 weken van de gilde kan trekken'. Dit zou onvermijdelijk tot de ondergang van het gilde voeren. Gezien de financiële situatie besloot het bestuur in 1898 dan ook om gedurende de eerste vijf jaren geen ziekteuitkeringen meer te doen. Dit besluit werd met 42 stemmen voor en 26 tegen aanvaard.²⁴⁾ Hoofdman H. de Pont is van mening dat, afgezien van de begrafeningsgelden de financiële middelen langs twee wegen besteed konden worden. ". . . wanneer nu de Gilde moet beschouwd worden uitsluitend voor een ziekenfonds dan waren het net zo goed de teerdagen maar geheel af te schaffen en deze gelden ook maar te besteden voor ziekingeld maar dan geloof ik dat alle jongelui er wel voor zoude bedanken lid te blijven. . ." ²⁵⁾

De aantrekkingskracht van het gilde is dan al grotendeels verdwenen. In de laatste jaren van de 19e eeuw werden nog vier nieuwe leden ingeschreven; in de 20e eeuw werden geen nieuwe leden meer ge-

Willem van Trier

Van Trier komt in de bevolkingsregisters voor als 'looyer' en (later) schoenmaker. Hij is op 6 juni 1793 geboren te Tilburg, woonde en werkte in de wijk Kerk en is op 25 januari 1873 in de wijk Oerle overleden. De 79 jarige Van Trier is dan al dertig jaar hoofd van het gilde.

Willem van Trier heeft van ongeveer 1823 tot 1853 een aantekenboekje bijgehouden (GAT, Coll. Handschriften doos II). Hierin staan reparaties, leveranties aan klanten en prijzen van leer, schoenen e.d. Voor een paar laarzen rekende Van Trier in 1840 f 6,— tot f 6,20; een paar lage schoenen kwamen op f 2,60. In dezelfde tijd kostte een paar klompen – het gebruikelijke schoeisel van de arbeiders en boeren – twee dubbeltjes. In het boekje zijn verder posten te vinden die betrekking hebben op het bouwen van een huis, waarbij men meer dan eens uitgaven voor 'genever' tegen komt. Tenslotte heeft Van Trier aantekeningen gemaakt over familie gebeurtenissen.

Hij is in 1853 met zijn notities opgehouden. Vermoedelijk heeft hij de schoenmakerij toen aan een opvolger overgedaan. Vanaf dat moment wordt hij in de kohieren van de hoofdelijke omslag (de plaatselijke belasting) als 'zonder beroep' vermeld.

Uit de (wijk)lijsten waarin de aanslagen voor de plaatselijke belasting (jaar 1850) genoteerd staan blijkt dat Willem van Trier met 13 eenheden de hoogst aangeslagen schoenmaker was. In de op basis van de plaatselijke belasting samengestelde welstandshierarchie meest voorkomende beroepen namen de fabrikanten de eerste en de spinners en pluisters de laatste plaats in. De schoenmakers waren twee-en-twintigste.

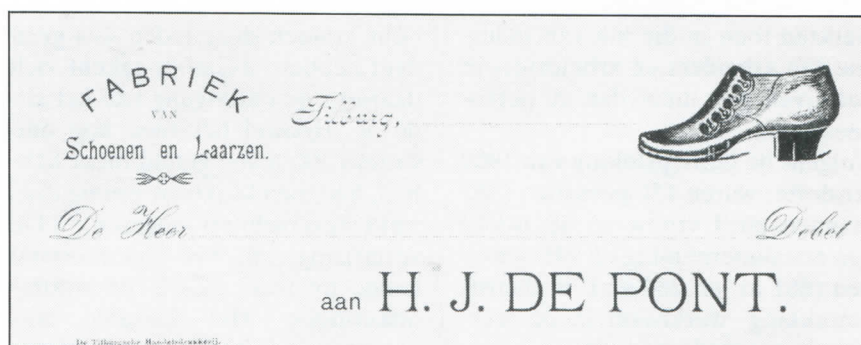
Van Trier lijkt omstreeks 1850 bepaald een betrekkelijk welvarend schoenmaker te zijn geweest.

boek.²⁶⁾ Het gilde bestaat dan nog als begrafenisfonds en gezelligheidsvereniging. Aan de eerste doelstelling (van de oorspronkelijke drie) wordt ook nog getornd. Op 17 juli 1905 wordt met algemene stemmen goed gevonden om bij een overlijden alleen een gewone uitkering te verstrekken. Lijkwagens, dragers, voorbidder etc. komen te vervallen.²⁷⁾

Het ledental is inmiddels tot 15 gedaald. Het bestaan van het gilde wordt nog tot 1912 gerekt. Op 20 mei 1912 vindt in de huiskamer van A. v.d. Langerijt op de Koningshoeven de opheffingsvergadering plaats. H.J. de Pont geeft een overzicht van de geschiedenis van het gilde. Hij citeert uit een brief van mgr. van de Ven, de bisschop van Den Bosch waaraan De Pont toestemming tot opheffing van het gilde had gevraagd. De honderd gulden, die volgens de reglementen van 1835 en 1848 in kas moesten blijven worden aan de kerk gegeven met de bedoeling er jaarlijks een mis ter ere van de overleden gilde-broeders van te laten lezen. Het resterende bedrag werd over de tien nog overgebleven leden verdeeld.²⁸⁾

bedrag als aan het gilde betaald moest worden, aantrekkelijker verzekerd was.²⁹⁾ Verder was in 1888 door enkele Tilburgse industriëlen het Tilburgsch Algemeen Verzekeringsfonds opgericht waaraan vrijwel alle industriëlen deelnamen.³⁰⁾ Als zieken- en begrafenisfonds kreeg het gilde dus concurrentie. Belangrijker was de structuurverandering in de leer- en schoenenindustrie. De Pont vermeldt dat "de schoenmakerij zich omkeerde in machinale (fabricage)".³¹⁾ Rond 1900 is de bedrijfsstructuur veranderd ten gunste van de (grote) leer- en schoenfabrieken. Kenmerkend voor de beroepsgroep 'schoenmaker' is dan niet meer de thuiswerkende ambachtsman maar de arbeider op de schoenfabriek. Deze schoenmakers hadden niets te zoeken bij het 19e eeuwse gilde St. Crispinus en Crispinianus, maar waren – als ze al georganiseerd waren – lid van de R.K. Lederbewerdersbond.³²⁾

Eind maart 1896 werd door de schoenmakersgezellen een bond gevormd bestaande uit ruim zestig leden. De oprichtingsvergadering vond plaats in de zaal van Willem Dusée in de Stationsstraat waar des-

(coll. Gem. Archiefdienst Tilburg)

Oorzaken van de opheffing

Als een van de oorzaken dat het gilde opgeheven moest worden noemt De Pont de financiële situatie. Deze was nog verergerd door het faillissement van de bankier van het gilde Van Waesberghe en de geringe toestroom van nieuwe (jonge) leden. Ook een aantal andere factoren hebben een rol gespeeld.

In de eerste plaats kwamen er in het laatste kwart van de 19e eeuw allerlei verzekeringsfondsen op waarbij men voor een soortgelijk

tijds vrijwel alle (r.k.) vakbondsvergaderingen plaats hadden.³³⁾

Hoewel men zich van deze vakbond geen al te radicale voorstellingen moet maken,³⁴⁾ sloot hij toch wel meer aan bij de sociale en economische ontwikkelingen rond de eeuwwisseling dan het gilde St. Crispinus. In 1902 telde de bond 160 leden. Als R.K. Schoenmakersbond "St. Chrispijn" was ze aangesloten bij de "Tilburgsche R.K. Gildenbond",³⁵⁾ de katholieke kopie van de algemene (socialistische) vakbondsorganisatie structuur.

Als oorzaak voor de opheffing van het gilde is het ontstaan van een organisatie waar het loonafhankelijke gedeelte van de leerbewerkeren zich bij aan kon sluiten, zeker niet onbelangrijk geweest.

Nabeschuiving: plaats en functie van het gilde

Het gilde St. Crispinus en Crispinianus was een typisch negentiende eeuws verschijnsel. In een tijd waarin sprake was van een patroon die alleen of met slechts enkele knechts het werk verrichtte, was er bestaansrecht voor dit gilde. De deelnemers behoorden tot dezelfde beroepscategorie en voelden de noodzaak elkaar in moeilijke tijden te steunen. De onderlinge ondersteuning – solidariteit zou een te sterk woord zijn – was, gezien de vele restriktieve bepalingen in de reglementen, beperkt van aard.

De Lepper³⁶⁾ oppert het idee, dat de zieken- en begrafenisbussen, die ook in Breda en Eindhoven voorkwamen, in oorsprong terug gaan op de in 1798 afgeschafte gilden. De 19e eeuwse 'bussen' wijken hier echter sterk van af, waar het de kwantitatieve en kwalitatieve regulering van – in dit geval – het schoenmakers- en leerlooiersambacht betreft. Juist deze ordening was een belangrijk kenmerk van de vroegere gilden.³⁷⁾

Ook kan met betrekking tot de hier besproken organisatie niet van een vakvereniging gesproken worden. Immers het gilde hield zich niet met de verbetering van de arbeidsvoorwaarden bezig. Van een 'zich uit eigen beweging aaneensluiten van werklieden ter bescherming van hun belangen' was geen sprake. Laat staan van 'georganiseerde kollektieve actie ter verbetering van de arbeidsvoorwaarden'.³⁸⁾

Het beste is het gilde te interpreteren als een sociale en kulturele vereniging, enerzijds gericht op ontspanning, anderzijds op onderlinge

(coll. Gemeentearchief Waalwijk. Zie uitleg noot 2)

bescherming bij ziekte, ongeval en overlijden.³⁹⁾ Daarbij is sprake van een doorwerken van tradities die uit het gildetijdperk stammen.

De functie van St. Crispinus en Crispinianus paste bij de ambachtelijke structuur van de negentiende eeuwse leerlijverheid. Op het einde van de 19e eeuw was die functie achterhaald door de sociale en economische ontwikkelingen. De veelal samen werkende (of in ieder ge-

val tesamen werkende) baas en knecht uit 1835 waren fabrikant en arbeider geworden. Het feit dat in 1912, het opheffingsjaar van het gilde, de arbeiders van de schoenenfabriek van Van Arendonk die zich in een vakbond wilden organiseren met uitsluiting bedreigd werden, mag kenmerkend genoemd worden voor de veranderde verhoudingen.⁴⁰⁾

© Henk van Doremalen

Noten

- 1) Henk van Doremalen, 'Sociale onrust, actie en vroege organisatievormen onder de arbeidende bevolking in Tilburg 1825 - 1875', *De Lindeboom*, VI (1982) 126 - 129.
- 2) Gemeentelijke Archiefdienst Tilburg

(GAT). – Collectie L. de Wijs, Gildearchief St. Crispinus en Crispinianus. Dit archief bestaat uit twee gildereglementen, een register met ledenlijst en boekhouding en tientallen losse papieren.

De naam Crispinus en Crispinianus zou afkomstig zijn van 2 jonge romeinen, die het christendom predikend door N. Frankrijk trokken. Om in hun onder-

houd te voorzien oefenden ze het schoenmakersvak uit. Door keizer Maxentius werden ze vanwege hun geloof ter dood veroordeeld. Zie: Elise Canter Cremers-van der Does, *Van schoenen en schoenmakers* (Amsterdam/Antwerpen, 1940) 29-32.

- 3) J.P.A. van den Dam, *Arnold Leon Armand Diepen 1846-1895. Industrieel en publicist over economische en sociale*

- vraagstukken (Tilburg, 1966) 106. C.A.M.M. van de Put, *Volksleven in Tilburg rond 1900* (Assen, 1971) 112. P. van Hoppe 'Instellingen ter bestrijding en voorkoming van armoede in de periode 1850-1900' in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt en H.J.A.M. Schurink, red., *De opkomst van Tilburg als industriestad. Anderhalve eeuw economische en sociale ontwikkeling* (Nijmegen, 1959) 163.
- 4) GAT, Nieuwe Tilburgsche Courant 19 oktober 1933.
  - 5) GAT, Gilde-archief, Reglement 1835 artikel 14.
  - 6) GAT, Gilde-archief, Reglement 1848 artikel 10.
  - 7) Ter vergelijking het normale dagloon bedroeg omstreeks 1850 f 0,75 à f 1,—. Belangrijk voedsel zoals roggebrood kostte 10 cent per kilo.
  - 8) Het aantal begrafenissen was aanvankelijk beperkt. De 'lijst der afgestorvene leden van het gilde St. Crispinus en Crispinianus' telt 75 namen: tot 1850: 8, 1851-1860: 7, 1861-1870: 8, 1871-1880: 16, 1881-1890: 15 en 1891-1900: 21. Na 1900 is de lijst niet meer bijgehouden.
  - 9) In de reglementen van 1835 en 1848 en in een reglementswijziging uit 1869 zijn boetebepalingen te vinden over vloeken, vechten en onderlinge geschillen. Zie: GAT, Gilde-archief, Reglement 1835 art. 29, Reglement 1848 art. 28 en Amptiatie d.d. 18 juli 1869.
  - 10) Opvallend is dat De Bont en Dudar niet voorkomen op de 'lijst der afgestorvene leden...'. Ook is uit het Gilde-archief niet op te maken waarom ze zouden zijn afgetreden. Van Trier is in ieder geval met gilde-eer begraven. Een verslag hiervan zou te vinden kunnen zijn in de Tilburgsche Courant ware het niet dat juist de nummers van januari en februari 1873 ontbreken.
  - 11) GAT, Gilde-archief, 'Voorwaarden der stemming.... (1873)'.
  - 12) GAT, Gilde-archief, 'Voorwaarden der stemming..... 1893'.
  - 13) GAT, Secretarie archief 1810-1907, inv. nr. 831 'Staat der fabrieken, trafieken en bedrijven 1848-1853'.
  - 14) Voor de ontwikkelingen in de leer- en schoenenindustrie die aanvankelijk slechts voor de binnenlandse markt produceerde zie: J.A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914* (Nijmegen, 1976²) 68 e.v.
  - 15) GAT, Secr. arch. 1810-1907, inv. nr. 832 'Register van fabrieken met stoomwerktuigen, 1866-1873'.
  - 16) GAT, Secr. arch. 1810-1907, inv. nr. 45f Gemeenteverslag 1876 'Staat van fabrieken en ambachten'.
  - 17) De Jonge, *Industrialisatie*, 75 en 81.
  - 18) *De Ledernijverheid te Tilburg. Bijlage bij de Nederlandsche lederindustrie*, jrg. 40 no. 28 (10 oktober 1928).
  - 19) *Onderzoekingen naar de toestanden in de Nederlandsche huisindustrie* ('s-Gravenhage, 1912) II, 259-260.
  - 20) GAT, Gemeenteverslag 1912, 41-42.
  - 21) GAT, Gilde-archief, 'Amptiatie 5 mei 1890'.
  - 22) Over het ledenaantal na 1880 ontbreken exakte cijfers. Het aantal van ongeveer 100 is af te leiden uit: GAT, Adresboek Tilburg 1889, 52; GAT, Secr. Arch. 1810-1907, inv. nr. 161, brief van B. & W. d.d. 27 augustus 1891.
  - 23) GAT, Gilde-archief, 'stuk van H. de Pont betreffende de vergadering op 20 mei 1912'.
  - 24) GAT, Gilde-archief, 'amptiatie 30 juni 1898'.
  - 25) GAT, Gilde-archief, ongedateerd stuk van H. de Pont waaruit tevens blijkt dat de andere vijf gilden die in Tilburg voorkwamen zijn opgeheven.
  - 26) GAT, Gilde-archief, 'Register van inkomsten en uitgaven' Boekingsjaar 1897/'98 2 leden, 1898/'99 eveneens 2 leden. Daarna geen meer.
  - 27) GAT, Gilde-archief, 'Register van inkomsten en uitgaven' jaarrekening 1904/'05.
  - 28) GAT, Gilde-archief, 'verg. 20 mei 1912'. Deze tien leden waren: Ant. v.d. Langerijt, A.H. de Beer, H. Lommers, C. Kruijssen, N.J. Ver(e)ijssen, J.P. Obbens, P. Bertens, M. v.d. Wouw, J. v. Oudheusden en F. Bax.
  - 29) GAT, Gemeenteverslag 1892, 62 e.v.
  - 30) GAT, Gemeenteverslag 1888, 67-68.
  - 31) GAT, Gilde-archief, 'verg. 20 mei 1912'.
  - 32) Over deze bond is uitgebreid te lezen bij: Jos van Meeuwen, *Zo rood als de roodste socialisten. Katholieke vakbondsstrijd in de schoen- en lederindustrie* (Amsterdam, 1981).
  - 33) GAT, Nieuwe Tilburgsche Courant 15 maart 1896 en Tilburgsche Courant 22 en 29 maart 1896.
  - 34) Van Meeuwen, *Zo rood als de roodste socialisten*, 65, zegt o.a. over de situatie rond 1900, dat van vakantie nauwelijks sprake was. En in 1911: 'De afdeling besteedde haar geld liever aan worstebrood met koffie en gezelligheid dan aan het streven naar lotsverbetering'. Uit 'De Lederbewerker' geciteerd bij Van Meeuwen, 89.
  - 35) GAT, Adresboek 1902, 505.
  - 36) J.L.M. de Lepper, 'De Bredase Typografenvereniging "Door Eendracht t'Zaam Verbonden"', *Jaarboek De Oranjeboom*, XXIII (1970) 138-139.
  - 37) C. Wiskerke, *De afschaffing der Gilden in Nederland* (Amsterdam, 1938), 1-15.
  - 38) Jacques Giele, 'Het ontstaan van de typografen-vakorganisatie in Nederland (1837-1869)', *Mededelingenblad. Orgaan van de Nederlandse vereniging tot beoefening van de sociale geschiedenis*, nr. 42 (1972), 2.
Ger Harmsen/Bob Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid. Beknopte geschiedenis van de nederlandse vakbeweging* (Nijmegen, 1975), 36.
  - 39) Vergelijk met: Ger Harmsen, *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in nederland. Deel 1 van de begintijd tot het uitbreken van de eerste wereldoorlog* (Nijmegen, 1971), 5.
  - 40) Van Meeuwen, *Zo rood als de roodste socialisten*, 89-90.